

Psychologicko-teologické poznámky ke křesťanské výchově,

vypracované v roce 2005 pro katechetický seminář slezské církve AV, resp. katedry pedagogiky (snad se to tak jmenuje) ostravské univerzity. Zadané téma se mi moc nezamlouvalo, ale „ohnul“ jsem si je, jak se mi hodilo.

Myšlenky zde obsažené mají – jak myslím – význam pro vyučování náboženství, pro nedělní školu i pro rodinnou výchovu.

VLIV VÝUKY NÁBOŽENSTVÍ NA PROSOCIÁLNÍ VĚDOMÍ A CHOVÁNÍ

Úvodem: Dva přístupy ve vzájemné konfrontaci a ve spolupráci

Na církevní půdě bychom patrně dané téma formulovali poněkud jinak, např. „Jak zdokonalit výuku náboženství, aby dětem více pomáhala jednat vůči druhým lidem v Kristově duchu?“ Na akademické půdě je přiměřená naše neutrálnější formulace a zároveň je na místě použití i pojmy pocházející z jiných vědních oborů, než je teologie. Tím je naznačena určitá konfrontace katechetické praxe, která je samozřejmě stále naším ústředním zájmem, se sekulární, z náboženského hlediska neutrální psychologíí a pedagogikou, případně se sociologií. To má zejména tři konkrétní důsledky:

1. Co rozumíme *prosocialitou*? Teologicky bychom řekli, jak jsme právě naznačili, že nám jde o to, jak katecheze připravuje cestu k tomu, aby ti, na něž působí, byli více otevření k přijetí darů Ducha, který v nich a při nich chce působit křesťanskou lásku, upřímnost, ochotu k obětavé službě slovem i skutkem atd. Prosocialita je naproti tomu pojem, který má objektivně, velmi střízlivě a víceméně zvenčí shrnout především veškeré chování jedince, jež prospívá druhým, ať už jednotlivcům nebo pospolitosti, k níž daný jedinec náleží, případně celé společnosti, někdy i lidstvu jako celku. Podstatné je tady chování a studujeme pozorně i „prosocialitu“ zvířat, jež dovedou nejen hájit svá mláďata a pečovat o ně, nýbrž i bránit své hejno či stádo a přitom doslova nasadit život. Současná psychologie – na rozdíl od psychoanalýzy i behaviorismu – shledává i v lidském jednání a prožívání vliv ušlechtilých prosociálních instinktů, přičemž úkolem výchovy je umožnit těmto instinktům, aby se rozvinuly, a naopak vliv jiných instinktů, jež vedou k sobeckému chování, tlumit a potlačovat. Vštěpování zásad a ideálů přesahujících přírodu pak navazuje právě na přirozený základ, kterému je třeba rozumět – jak tam, kde ho rozvíjíme, tak tam, kde ho potlačujeme.

2. Katecheze má klasicky podobu *bohosluzby*, děti se mj. podílejí na modlitbě a je jim zvěstováno Boží slovo. I tam, kde jde o předkládání a memorování látky podobným způsobem jako v jiných školních předmětech, je jim zároveň vštěpována Boží bázeň a oddanost Kristu. Jestliže toto dění analyzujeme nástroji psychologie, pedagogiky a sociologie, vzniká určité napětí. Toto napětí je třeba si uvědomovat a pokud možno využívat především k hlubšímu teologickému pochopení toho, co se při výuce náboženství děje. Pohled „zvenčí“, který se zde uplatňuje, má posloužit k odstranění cizorodých prvků a překážek, jež jsou důsledkem neznalosti psychologických zákonitostí a podceňování některých pedagogických a didaktických dovedností.

3. Chápeme, jak je to v teologii běžné, biblické učení jako zdroj, jako určující faktor života v církvi, toho, co se v ní děje. Zároveň však toto učení je výkladem a obrazem života církve, a to jak na rovině mezilidské a sociální, tak i na úrovni individuálního prožívání, cítění, smýšlení (i pochybování!) jejích údů. Tento princip zpětné vazby je součástí obecně akceptovaného sociologického a sociálně psychologického modelu nejrůznějších organizací, který nemůžeme ignorovat ani při zkoumání církve. Pro výuku náboženství konanou s cílem

povzbuzovat prosocialitu dětí to konkrétně znamená, že na jedné straně obsah i forma výuky ovlivňují jejich prožívání a jednání, na druhé straně toto prožívání a jednání, tak jak je percipuje a jak na ně svými prožitky reaguje katecheta, zpětně modifikuje způsob výkladu i apelu na děti a také výběr a nakonec i modifikaci obsahu výuky. Mechanismy této zpětné vazby jsou většinou velmi prosté: učitel preferuje – vědomě či bezděčně – ten obsah a ty didaktické metody, jimiž získává pozornost dětí a jejich pozitivní ohlas. Látka, jež má ohlas slabý nebo negativní, se dostává do pozadí. Například popis posmrtných trestů, který u dnešních dětí snadno vyvolá nedůvěru, ba i veselí a posměch (nehledě na reakce rodičů i širší veřejnosti), se z výuky náboženství ztrácí.

Psychologický přístup k výuce náboženství inspirované k řadě méně obvyklých pohledů, z nichž tři zaslouží podle mého názoru zvláštní pozornost.

Princip názornosti

Požadavek názornosti ve výuce zdůrazňoval již Komenský a po něm celá moderní pedagogika. Platí plně i ve vztahu k prosociálnímu jednání. Názornost zde má tři stupně, které je třeba rozlišovat. První stupeň je *názornost smyslová*. Spočívá v tom, že to, co je teoreticky sdělováno, je také patřičně ilustrováno. Například vyprávění o milosrdném Samařanu, který je dětem dáván za vzor, je třeba doplnit zobrazením, a to pokud možno multimediálním, jak je to vzhledem k tomu, nač jsou dnešní děti zvyklé, již takřka samozřejmostí. Přiblížit dětem tento příběh s dostatečnou účinností pouhým verbálním zprostředkováním je nad síly průměrného profesionálního pedagoga, natož pak amatéra v Nedělní škole. Současná pedagogika doporučuje zvýšit smyslovou názornost tím, že se děti samy podílejí na znázornění látky. U menších dětí, jež spontánně kreslí a malují, se tohoto principu běžně užívá. U starších dětí je možno užít *dramatizace*, spočívající např. ve vymyšlení a hraní scének k příběhu, se kterým je seznamujeme. Provedení může být po technické stránce velmi prosté, jde jen o to děti povzbudit a navyknout na tuto techniku.

Psychologicky a pedagogicky mimořádně důležité jsou symboly, jejichž smysl děti snadno zaujme a jejichž účinnost lze podpořit starobylostí. Příkladem zde může být obraz pelikána, symbolizujícího Krista, který lze vidět v některých našich kostelech. Podle legendy je pelikán schopen rozdrásat si prsa a vlastní krví nakrmit mláďata.

Druhý stupeň je *názornost aplikační*. Z příběhů, jež dětem vypravujeme, a tím spíše z obecných zásad, jež jim vštěpujeme, je třeba odvodit důsledky pro jejich osobní a společenskou situaci. Výklad má vyústit v konkrétní, praktickou, i když často nepřímou výzvu k prosociálnímu jednání. Zůstaneme-li u milosrdného Samařana, je možno uvést činnosti z oboru sociální péče a zdravotnictví, jak profesionální, tak amatérské, a to na úrovni dospělých i dětí. Nebudeme děti přímo nabádat k určité volbě povolání, ale nezamčleme jim, že mnoha lidem naplňuje život ušlechtilá služba lékaře, zdravotní sestry apod., a že je škoda, když někdo nevyužije svého nadání (nejde jen o inteligenci, ale i o otevřené srdce) a spokojí se se zaměstnáním vykonávaným pouze pro obživu. Neměli bychom nechat ležet ladem např. velké vzory Alberta Schweitzera a Matky Terezy, které mohou děti nadchnout. Reformační zavržení katolického kultu svatých by nemělo vést k opomíjení inspirační síly velkých svědků víry.

Třetí stupeň názornosti ve vedení k prosociálnímu jednání je *reálný dostupný vzor*. Zde nestačí sebeběhobívejší zobrazení, ani jedinečný vzdálený vzor. Je nutno předvést konkrétního člověka, který – ze své víry – příkladně jedná. Teologicky řečeno, jde o svědectví činem. Je optimální, je-li takovým příkladem katecheta sám, má-li např. v adopci nebo v pěstounské péči opuštěné dítě, navštěvuje-li děti nebo osamělé geronty v nemocnici, může-li dětem ukázat své pracoviště, povědět o své aktivitě v křesťanské vězeňské službě apod. Vynikajícím metodickým prvkem je pozvání křesťanský orientovaného profesionála v některé z pomáhajících profesí do hodiny náboženství. Děti mají vidět křesťanský sbor jako

pospolitost, ve které lze najít další příklady obětavé služby. Sem patří i vedení k přímé účasti na službě, která je v silách dětí (dělat něco konkrétního pro děti v dětském domově, absolvovat kurs první pomoci, zastat se spolužáka, kterému se křivdí).

Učitelka na základní škole – bohužel nikoli křesťanka – vyprávěla dětem o adopci na dálku, na které se sama podílí. Děti spontánně zorganizovaly sbírku, z jejíhož výnosu škola na dálku adoptovala sirotka v jedné z chudých afrických zemí. Právě konkrétní tvář dítěte, jemuž bylo pomoheno, se stala vysoce účinnou názornou pomůckou při vštěpování prosociálních postojů a navozování odpovídajícího jednání.

Mohli bychom definovat – neobvykle, ale logicky – ještě čtvrtý stupeň názornosti ve výuce náboženství. Jde o *zkušenost dítěte s osobním vztahem učitele k němu*. Má jít o vztah lásky, která ovšem není chápána jen jako cit nebo dokonce jen jako sentimentalita, nýbrž jako existenciální postoj k lidské bytosti, kterou Bůh stvořil a se kterou má svůj záměr. Bez této „názorné pomůcky“ je výuka náboženství kontraproduktivní. Jsou učitelé, které děti milují, protože je z nich přímo cítit laskavost, spontánní otevřenost a vstřícnost, jiní takto obdarování nejsou. Rozhodující je opravdovost a spolehlivost vztahu k dětem. A pěstování tohoto vztahu je důležitou součástí pedagogova duchovního života. Pomocnou roli zde ovšem mohou sehrát i některé techniky zážitkové pedagogiky.

Orientace na liturgii

Seznamování dětí s liturgií a jejím smyslem je málo využívaným, a přitom potenciálně velmi účinným prvkem katecheze. Rozumět tomu, co se pravidelně děje při bohoslužbách – to může být pro děti přitažlivé. Uveďme příklady.

Jednoduchým tématem je podání ruky se slovy „Pokoj tobě“ při eucharistii. Děti se mají dovědět, že jde o podstatný prvek této svátosti, jsou to Ježíšova slova, která vlastně vyslovujeme i za něj jako za hostitele. Vysvětlíme jim také, že upřímným přáním pokoje se osvobozujeme od vlastního nepřátelství, závisti a jiné špíny v duši, že ve společenství sboru nikdo nemá zůstat stranou, opuštěný nebo odstrčený. Při tomto přání neexistuje vykání nebo dokonce tituly. I to je důležité: všichni jsou si rovni, žádná privilegia! Je-li k tomu vytvořena vhodná atmosféra, měly by si to děti hned také zkusit.

Důležitou součástí liturgie je vyznávání hříchů při eucharistii i při bohoslužbě slova. Tato skutečnost má být předmětem katecheze. Stojí však za úvahu i otázka, zda by neměl být rovnocennou součástí bohoslužby i dík za vše dobré, co Bůh koná skrze bratry a sestry, kteří jsou účastníky aktuálního shromáždění. Zejména v rámci dětských bohoslužeb by mohl být tento prvek (s nímž se zatím setkáváme jen výjimečně) z psychologicko-pedagogického hlediska prospěšný, povzbuzující a mobilizující.

K liturgii patří i kostelní sbírka, která bohužel v některých sborech „degenerovala“ v jakési dobrovolné vstupné při odchodu ze shromáždění. Pokud se sbírka koná při písni, vybrané peníze jsou položeny před stůl Páně a modlitebník poděkuje Bohu za štědrost dárců, měly by děti znát liturgický smysl tohoto konání. (Informace o tom, na co jsou vybrané peníze vynakládány, jsou ovšem také důležité a povzbuzují štědrost, ale to patří do jiné souvislosti.) I když děti samy na sbírku nepřispívají, poznání jejího liturgického zakotvení jim zprostředkuje její hlubší smysl.

Manželství není sice u nás svátost, ale svatba je – zvláště pro dívky – zajímavým tématem. Jednotlivé úkony svatebního obřadu mají symbolický smysl, působí nejen racionálně, ale i prožitkově. Katechetův výklad dává dětem příležitost k pochopení – byť zatím jen předběžnému – existenciálního rozměru lidské vzájemnosti a hlubšího významu věrnosti.

Modlitba před jídlem, ke které děti vedeme (prakticky např. na křesťanských táborech), má jako povinný liturgický prvek obsahovat prosbu, aby Bůh sytil hladové. To je

nepřímá výzva pro každého, kdo se takové modlitby zúčastní, aby se stal Božím nástrojem k mírnění bídy. Je třeba děti učit, že i při každém modlitebním „děkuji“ má křesťan pomyslet na ty, se kterými bychom se měli o Boží dary – a to nejen o jídlo – dělit.

Kultivace niternosti

Žijeme v době, která v lidech nadměrně posiluje zájem o věci, jež je třeba si opatřovat a jež údajně jsou nejdůležitějším prostředkem ke šťastnému životu. Soustředění na vlastní nitro v tichém rozjímání, ať už nad uměleckým dílem, nad slovy Bible nebo při závažném rozhodování – to vše povážlivě upadlo a je nutno tuto niternost pěstovat.

Jako příklad kultivace niternosti, který přímo souvisí s prosocialitou, lze uvést *svědomí*. Děti často ani dobře neznají význam tohoto slova. Seznámíme-li je na příkladech s tím, jak se svědomí ozývá, když jsme v pokušení jednat sobecky, jak nás výčitkami trestá za krutost, lakotu i lhostejnost, obohatí to jejich mravní život. (Nejvhodnější formou je zde vyprávění.) Budou si jasněji uvědomovat vlastní prožitky tohoto druhu a budou je hodnotit jako něco reálného, „normálního“ a hodnotného. Povíme jim o typickém smlouvání se svědomím, jež začíná tehdy, když se rozhodujeme, zda se vyhnout, nebo nevyhnout situacím, ve kterých hrozí pokušení, o sklonu sám sebe obelhat před pochybným činem i po činu, o přehlášování hlasu svědomí tím, že viník hledá různá rozptýlení, atd. Vyprávíme i o tom, jak nás svědomí přinutí uznat svou vinu a hledat cestu k nápravě.

Jako psycholog nemohu opominout fakt, že existuje i *patologie svědomí*, falešné a nadměrné pocity viny. Výsledkem přísné výchovy, jednostranně orientované na tresty, někdy je chronická provinilost, sklon k depresi, strach vyjadřovat své skutečné city, neschopnost trvat na svých právech – karikatura skutečné křesťanské pokory. Jde převážně o pastorační problém, ale starším dětem, tím spíše pak studentům, bychom neměli zůstat dlužni poučení o tom, že svědomí se může mýlit, a že jsou i lidé, kteří se trápí maličkostmi, přičemž nevidí, že se daleko vážněji provinují zanedbáním příležitosti k pomoci chudému nebo trpícímu.

Opomíjeným tématem je v dnešní výchově *soucit*. Žádáme od dětí podnikavost, výkony a kázeň, přizpůsobení, určité jednání. Doba je „věcná“, city jdou stranou. Dochází přímo k otupení citů, jež je mj. důsledkem mediálního násilí v zábavních pořadech, ale i ve zpravodajství, před jehož brutalitou nejsou děti dostatečně chráněny. Zvláště jsou postiženi chlapci, u kterých se city považují za nemužné. Měli bychom stavět dětem před oči Ježíšův soucit, dokonce i Ježíšův pláč, který je v evangeliu zmíněn. Není snad Ježíš i tím vzorem pravé mužnosti?

Odpuštění je jeden z ústředních teologických pojmů. Často však bývá chápáno povrchně, pouze vnějškově. Jeví se pak jako pouhá ústupnost nebo pasivita, slabost. Jeho prosociální potenciál se při takovém pojetí ztrácí (nemluvě o tom, že jde o teologickou chybu). Při správném výkladu děti dobře chápou, že podstatou odpuštění je zřící se pomsty, zloby a škodolibosti, ochota pomoci tomu, kdo se provinil, k nápravě, připravenost k obnovení vztahu, k novému začátku. Pokud nám někdo ublížil, nemáme si to zastírat, je třeba prožít lítost a uvědomit si i hněv, který to v nás vzbudilo. Celá věc má pak být v modlitbě předložena Bohu s prosbou, aby nám dal z plna srdce odpustit. Je třeba upozornit děti i na rozšířený sklon pěstovat si pocity křivdy a probrat s nimi i běžný sebeklam vyjádřený větou „Já mu to odpouštím, ale zapomenout nemohu“.

* * *

Psychologie nesmí suplovat teologii, výuku náboženství nelze nahradit mravní výchovou, bohoslužebné prvky nesmějí ustoupit ani sebetvořivějším didaktickým technikám, neřku-li manipulativním „fintám“. Psychologii přísluší výslovně služebná úloha, její služba se však nejdnou ukáže jako vpravdě neocenitelná.